

О ДРАМИ ИДЕНТИТЕТА И ТАЈНИ СТВАРАЊА
У КЊИЗИ ЗНАМЕЊА И ЗНАЧЕЊА МАРИЈЕ
ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЈЛОВИЋ

(Институт за српску културу – Приштина,
Лепосавић 2018)

Рукописом књиге *Знамења и значења*, који обухвата огледе и студије о књижевности Косова и Метохије настајале у временском распону од једне деценије, Марија Јефтимјевић Михајловић се профилише као изванредан познавалац овог сегмента српске књижевности, посебно романа. Приликом компоновања књиге она је свесно следила унутрашњу логику текстова, тако да је рукопис подељен у четири целине на основу неколико главних критеријума: ауторске поетике, књижевне форме дела која су предмет проучавања, поетичких сродности аутора, тематике и мотивике, намене текстова.

У првој целини доминира интересовање за роман, као и за целокупну ауторску поетику Петра Сарића – према суду Јефтимјевић Михајловић, највећег савременог романсијера (са) Косова и Метохије. Са становишта књижевне историје посебно је значајна уводна студија, која представља језгровит дијахронијски и синхронијски преглед развоја романа на овом подручју. Акцент је на специфичност косовскометохијске књижевности у односу на главне поетичке и идејне токове матичне књижевности – њену условљеност историјом и митом, културном и сакралном баштином, уметношћу, демографијом и поднебљем, али и владајућом идеологијом и политиком. Књижевни развој у јужној српској покрајини најбоље показује да литература није од живота одвојени ентитет који се може посматрати само са културолошког или социолошког аспекта, већ да се у њој огледају сви они феномени који чине људски живот – од поетике до политике. Сагледавајући поменуте особености у контексту бурних историјских догађаја на овом великом „трусном“ српском тлу, ауторка нарочиту пажњу посвећује различитим начинима транспоновања савремене историје Косова у књижевност, те посредно и непосредно указује на њене митске пројекције, а на ширем плану и на митске основе националног идентитета. Таквим тумачењем *значења и знамења* у потпуности је оправдана реторика наслова књиге.

Иначе, лични и колективни идентитет и драма идентитета питања су која непрекидно заокупљају истраживачку пажњу Марије Јефтимијевић Михајловић, чак и онда када је у њеном истраживачком фокусу поезија или критика. Штавише, уз *исјорију*, *сїрадање* и *сїварање/їсање*, то су кључне речи ове књиге. Отуда је оправдано запитати се – на фону ауторкиног схватања стваралаштва и његовог промишљања као судбине – да ли је реч о темама и делима које је она одабрала, или су пак они одабрали њу.

Јефтимијевић Михајловић отвара деликатна питања као што су критеријуми сврставања одређених дела и аутора у корпус косовскометохијске књижевности, нарочито после егзодуса 1999. године; или пак ванкњижевни узроци њене литерарне регионализације – етнички, политички, територијални, конфесионални. Одмеравајући домете косовскометохијског романа у односу на модерне књижевне токове, она даје објективистичку оцену о анахронији у техници и изразу. Истовремено, ауторка скреће пажњу на оне ретке, те стога још драгоцене појединачне узлете који су снагом свога талента успевали да на савремен начин приступе проблематизацији и разумевању прошлости и да кроз националне теме и драму појединца домаше општа етичка питања и људске проблеме, не оглушујући се притом о модерне романескне поступке. Стога делу Петра Сарића, као једном од најбољих примера таквог надрастања „духовног провинцијализма“, Јефтимијевић Михајловић посвећује највише простора. Кроз четири огледа открива се врстан тумач његове поетике, кадар и да се суверено креће кроз читав опус правећи тематске и вредносне паралеле различитих нивоа, и да своју минуциозну аналитичку пажњу усмери на једно дело или проблем, идући у дубину. Смело се хватајући у коштац с вечитим питањима о смислу стварања и постојања као темама инхерентним уметничком идентитету – а које су биле предмет њеног интересовања још од првих студија о поезији и монографије о Бранку Миљковићу (*Слика и идеја (їоеїи-ка и криїиика)*), Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић 2011; *Миљковић између їоезије и миїа*, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић 2012), критичарка избегава замку једносмерних експлицитних одговора и своје текстове поентира отвореним литерарним закључцима у духу дела које тумачи.

Сарићеви романи најпре су сагледани као попришта људских драма појединаца чија је судбина одређена патријархалном културом и епском традицијом (нпр. проблем „нечисте крви“), а потом и драма читавог колектива. Универзални проблеми какви су власт и подаништво разматрани су у роману *Суїтра сїише Госїодар* у светлу бекетовске филозофије чекања.

Кроз транспозицију најпре родног црногорског Бањана, а потом и свог другог завичаја подно Брезовице у просторе својих седам романа, Сарић је градио својеврсне митопоетске хронотопе испуњавајући Андрићев захтев

да је писац увек дужан своје завичају, наглашава ауторка. У основи његове поетике она открива двоструку перспективу доживљаја света – из позиције дечака и одраслог човека – која се на формалном романескном плану одражава као техника *двоструке заснованости џријоведанја* (паралелизам ликовна и паралелизам композиције), док се на садржинском показује као *модус двоструке аријукулације светиа* (посматрање истог догађаја или лика с различитих тачака гледишта).

Премда се Сарић првенствено сматра романсијером, и о оправданости те чињенице сведочи како квантитет тако и квалитет његових романа који далеко надмашује поезију, Јефтимјевић Михајловић добро процењује важност контекста у којем се песништво овог књижевника може сагледати као тематско-мотивска генеалогичка његове прозе. Препознајући у њему она поетичка полазишта, глобалне симболе и асоцијативна поља на којима се темељи поетика његових романа, у огледу „Стварање као судбина“ она пажњу усмерава на Сарићево схватање феномена стваралачког процеса у поеми „Ткаља“ и роману *Велики ахавски џри*. Анализа показује да је пишчева опсесија стваралачким процесом кулминирала у време настанка поменутих дела, те да у њима треба тражити тематски и сужејни, па и поетички заматак свих његових романа. Сарић се тако декларише као заступник ентузијастичке поетике, по којој стварање није чин личног избора него предодређености од стране неке више силе, закључује критичарка.

Расветљавајући кључне тачке пишчеве поетике и издвајајући његове опсесивне теме (промишљање стваралачког процеса, свет детињства као свет првобитне чистоте, мит и легенда, проблем човековог места у историји, питања слободе, отуђења, порекла и прошлости – што се у његовим романима одражава као инцестуално проклетство лозе Којадиновић), Јефтимјевић Михајловић узима у обзир све форме у којима је стварао, као и ауторске изјаве у интервјуима, те изводи закључак о сагласју Сарићеве имплицитне и експлицитне поетике чак и онда када се његова дела наизглед разликују по тематском, структуралном и стилском усмерењу. Да тај склад долази као последица преклапања његових животних и стваралачких ставова, те искреног и аутентичног доживљаја света који је транспонован у његов уметнички свет, потврђује и текст посвећен књизи Сарићевих отворених и затворених писама са Косова *И времену се зајурио џрај*, иначе последњи у овој целини. У њему се писац појављује као жртва и сведок свеопштег српског страдања на овом тлу у периоду од 1969. до 2014. године. „Писмо јесте нека врста аутобиографије, будући да више говори о ономе ко пише него о ономе о чему се пише“, наглашава ауторка, јер сам чин писања писма представља најпре суочавање са самим собом, а тек потом и са светом. Такво Сарићево суочавање одраз је слободног духа који не може бити поробљен никаквом спољном силом.

Велику пажњу критичарке привукла је и слика српског страдања и драма идентитета у приповедачком опусу просветног и националног барда Григорија Божовића. Тој слици и галерији комплексних ликова у његовим приповеткама посвећена су три од четири огледа у другој целини књиге, с тим да је у једном од њих осветљена појединачна судбина кроз коју се одражава трагика губљења верског идентитета у патријархалној косовскометохијској средини под турском владавином. Страшну драму јунака и његове породице критичарка тумачи полазећи од чињенице да је верски идентитет од Косовског боја све више постао интегрални елеменат српског националног, па и личног идентитета.

Искрено одан својој вери и нацији, али незаслепљен национализмом и верском догмом, Божовић је био сведок и актер српске голготе и трагичних историјских збивања на подручју Косова и Метохије и Старе Србије између два рата, показује Јефтимјевић Михајловић. Тај хронотоп старосрбијанског југа који је увек носио најтежи терет судбине српског народа пројектован је у његове приповетке заједно са животном, документарном подлогом на којој је градио своје ликове, па критичарка с правом закључује да у ширем књижевноисторијском контексту Божовићев приповедачки опус са суровим, натуралистичким сликама мучења и епским размерама страдања и жртвовања може бити значајан за истраживање теме Великог рата у књижевности. Проблем односа књижевности и историје овде се намеће тим пре што је писац историју схватао као скуп утврђених вредности, а наш мит и народни епос као „живо и живо историје“ које подстиче развој моралних вредности, снажи национални дух и представља темељ националног идентитета. Трагајући, дакле, за вечним истинама – истинама на нивоу смисла, мит и књижевност надмашују историју, ограничену чињеницама, истиче критичарка:

„Теме старадња, спасења, избављења, части, пркоса, отпора, прогонства и исељења, као митске основе ове прозе граде слику голготе српског страдања, где се смрт најчешће јавља као једина права могућност и једини прави избор. Божовић је изградио оне ликове и оне догађаје чија порука наставља да траје и кад заборавимо историјске оквире у којима су они настали. Иако бира догађаје и личности из стварне историје, Божовић их приказује тако да уз сву историјску аутентичност носе обележја моралних и психолошких истина које превазилазе границе тренутног и локалног. Божовићеве жртве се и у смрти дозивају, сведочећи о трајности животних сила. У страдању свог народа Божовић је видео елементе оних вредности којима догађаји надмашују историју и служе као извор човековог моралног одређења у нестабилном поретку света. Легенда тако надраста историју, чиме се потврђује стара Аристотелова мисао да је уметност стварнија историја од историје.“

У галерију психолошких типова и карактера Божовићевих јунака Јефтимјевић Михајловић продире дубоко, посвећујући посебну аналитичку пажњу његовом мајсторском обликовању антијунака (појединачно, лику

преступника Рака Козаревца). Захваљујући новом поетичком кључу, али и истраживачкој интуицији, она иза реалистичког приповедачког манира и романтичарских заноса открива поступак модерне психологизације и грађење карактера у ужем смислу. То потврђује, како смо већ напоменули, минуциозном анализом кризе идентитета Симеона Лековца, једног од највећих страдалника из галерије Божовићевих ликова потурчењака. Износећи на видело модернистичке елементе као нову литерарну вредност неких његових приповедака, критичарка јасно показује да се уврежено схватање о Григорију Божовићу као приповедачу посвећеном искључиво родољубивој тематици мора променити.

Последњи оглед у овој целини такође је посвећен приповеци, али сада савременог косовскометохијског приповедача и критичара Миленка Јевтовића, који је и најзаслужнији за Божовићеву књижевну рехабилитацију. Ауторка најпре успоставља паралелу између два приповедача из Ибарског Колашина по тематској, поетичкој и лексичкој сродности, а потом указује на њихову заједничку склоност ка грађењу женских ликова. Међутим, она своју пажњу не усмерава на класично грађене реалистичке приповетке у Јевтовићевом опусу, како бисмо након оваквог увода могли очекивати, него се опредељује за један сегмент наратолошке анализе приповетке „Мушко писмо“ који осветљава лични идентитет јунакиње-наратора. Јер, како ће показати већ на почетку, у овој причи необичне форме и структуре није реч ни о каквом „мушком писму“, већ је „мушко“ (тј. мужевљево) писмо само повод писања „женског“ писма; а „женско писмо“ повезано је са *женском њриродом* у оном смислу који овом термину даје постструктурализам (феминизам). Желећи да покаже да се семантичка суштина „Мушког писма“ крије у разоткривању *манийулајивној* наратора (Ахметагић) чије је присуство у причи апсолутно (он је иницијатор, актер, посматрач и хроничар збивања), Јефтимјевић Михајловић у аналитички фокус ставља „глас“, тј. субјект фокализације у различитим приповедним ситуацијама, што је новина у њеном методолошком поступку.

У трећој целини књиге доминира тумачење поезије, оно у чему се ова критичарка својим досадашњим радом већ показала у најбољем светлу. Композициони принципи исти су као и у претходној – ауторска поетика, затим поетичка и тематско-мотивска сродства аутора. Три су текста посвећена полиграфском делу књижевника и директора приштинског позоришта Радосава Стојановића: историјском наслеђу и одјецима савремених дешавања у његовом песништву, те способности спонтаних прелазака у различите књижевне форме и митске просторе (предели његовог детињства – Чемерник и Црна Трава, историјски и митски простори Косова, али и индоевропска божанства).

Јефтимјевић Михајловић истиче да је након Другог светског рата поезија била репрезентативна форма српске књижевности у њеној јужној

покрајини и показује значај аутентичне поетике Радосава Стојановића у креирању једне нове песничке реалности на овим просторима, реалности чија је етичка и идејна окосница *косовско ойредељење* и очување српског националног идентитета. Али ова поетика истовремено следи и дијахронијски континуитет српског песништва у коме је историјско наслеђе представљало основну поетичку парадигму. Критичарка нам посебно предочава песничко мајсторство у грађењу метафора, којим је топониме и симболе српске духовности, културне и националне историје претварао у митеме и идеографеме.¹ И док у Стојановићевој поезији она уочава одјеке ближе и даље националне историје, у роману *Дивљи калем* препознаје архетипски образац (индоевропске) Велике или Троструке Богиње, подвлачећи метафизичку еманацију лепоте и доминантан лирски дискурс у његовој прози.

Стојановићевом опусу је тематски, а делом и поетички сродна лирика Милице Јефтимијевић Лилић, коју критичарка тумачи у четвртм огледу ове целине. Одређујући је као „отворену, сугестивну, лирски топла и непосредну, али на широко постављеним митским и литерарним обрасцима“, као одраз женствености и истовремено бесконачне људске жеђи за лепотом чије исходиште увек мора бити духовно, у овој поезији критичарка препознаје својеврсну апологију љубави: *Волим, дакле постојим*.

Последњу целину књиге *Знамења и значења* чине махом краћи текстови различите природе и намене. Прва два посвећена су критичарима који су поникли са Косова и Метохије или су своја стручна интересовања везали за овај духовни простор дајући допринос развоју књижевне критике и науке о књижевности у јужној српској покрајини. Оглед о Вуку Филиповићу у ствари је анализа његовог унутрашњег приступа Андрићевом књижевном делу. Према се по језику и стилу може закључити да је реч о нешто старијем тексту Марије Јефтимијевић Михајловић, читаочеву пажњу плени нескривено одушевљење инвентивношћу, знањем и радом овог првог модерног косовскометохијског критичара (и уједно зачетнику савременог романа на Косову и Метохији), али и спремност да отворено скрене пажњу на његове недостатке и заблуде. Поменућемо још и два критичка осврта у форми приказа, један посвећен роману *Ойрашићање* Небојше Лазића, који Јефтимијевић Михајловић посматра у аксиолошком односу према његовим критичким монографијама, а други филозофској поезији Зорана Недељковића у збирци *Шайићач*. У њима се ауторка још једном потврђује као поборник афирмативне критике који не заобилази ни аксиолошке судове, било да их износи експлицитно или имплицитно.

Сложена идеографска чворишта у делима које проучава умногоме условавају методолошки поступак који ауторка стално усавршава, показујући

1 Нпр. *Грачаница*; или *Кривово* – слика похараног и искорењеног српског села под Голеш планином (1941. године) као метафора свеопштег националног страдања.

једнаку даровитост и за минуциозну анализу и за језгровиту синтезу. Познавање савремених књижевних теорија и њихова употреба у примењеној равни тумачења воде је ка једном интегралном методолошком приступу који је толико богат и разнолик да у њему препознамо час доминацију психолошке, час наратолошке оријентације, час становишта теорија идентитета и алтеритета, али и толико индивидуализован да одражава сасвим оформљену и препознатљиву методологију искусног и инвентивног критичара негована стила и израза. Позивање на ствараоце и мислиоце какви су Аристотел и Бахтин, Андрић и Кундера, Берђајев и Рикер, Палавестра и Солар, открива њена мисаона, духовна и критичарска „сродства и суседства“.

У истраживачком фокусу књиге *Знамења и значења* налазе се дела сродне духовне, а у великој мери и поетичке провенијенције, односно они књижевни ствараоци (са) Косова и Метохије који су се напајали на изворима Косовског мита и националне етике (најчешће и као својеврсне естетике), те у том смислу Марија Јефтимијевић Михајловић наставља и продубљује своје истраживање започето у књизи *Слика и идеја*. Разлика је само у томе што сада њену пажњу више заокупља савремени роман, иако му у квантитативном смислу није дато више простора него приповеци и поезији. У највећем броју огледа реч о тумачењу књижевности у основи реалистичке, са примесам модерних оријентација и техника приповедања (магијски реализам, фантастика). Значајне атрибуте ове књиге представљају компаративна истраживања – како на нивоу сродности ауторских поетика једног писца (Сарић, Божовић), тако и на нивоу тематских, стилских и других паралела у националној и општој књижевности. Ево примера компарирања различитих нивоа у тексту о романима Петра Сарића:

„Његова остварења надовезују се на линију стваралаштва Григорија Божовића и Вука Филиповића, а у ширем контексту на романи Михаила Лалића, Миодрата Булатовића, Фамила Сијарића, Жарка Команина, са којима га повезује мноштво тематских и стилских сродности. Међутим, неки Сарићев романи успешно кореспондирају тематски и мотивски са модерним егзистенцијалистичким романима светске књижевности, па је тако могуће успоставити низ поетичких сродности између романа *Дечак из Ласџве* и *Сиранца* Албера Камуја, на пример, као што су поједине идеје *Великој ахавској шпиа* блиске концепцији Милтоновог *Изјубљеног раја* или Дантеовог *Пакла*, или је могуће успоставити аналогију између романа *Суџра стиже Господар* и Бекетовог театра апсурда, у којем се чекање показује као филозофија живота. На исти начин је могуће успоставити низ поетичких сродности између *Саре* и руског романа *Живи и њамџи* Валентина Распутина, нарочито о утицају рата на човека и односе унутар његовог света – породичне, социјалне, етичке. У том смислу значајне су везе које је Петар Сарић успоставио са литерарном традицијом, паралелно градећи аутентичан књижевни дискурс.“

Погледом „из ваздуха“, дајући својеврсну панораму савремене косовскометохијске књижевности, али и „изблиза“, објективом усмереним на њене најзначајније портрете, Марија Јефтимијевић Михајловић је исцртала савремену мапу и на њој маркирала највећа узвишења као путоказ будућим историчарима српске књижевности. Детаљно истражени извори и савесно проучена литература, посебна и општа, широко знање које не омета методолошку усмереност већ искусног истраживача, показују да је пред нама рукопис чији је допринос науци неупитан. О значају тако студиозних, непристрасних и одмерених проучавања овог сегмента српске књижевности у тренутку када се поставља питање одрживости територије Косова и Метохије у границама матичне државе Србије – сувишно је даље и говорити.

*Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ**

* Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић
научни сарадник, beceskim@gmail.com